

Олег Базалук

БАЗАЛУК Олег Олександрович — кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — космологія, філософія космізму, історія сучасної філософії.

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ЖИТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ П'ЄРА ТЕЙЯРА ДЕ ШАРДЕНА

Концепція філософії життя П.Тейяра де Шардена (1881-1955) акумулювала в собі не лише досягнення «філософії життя», феноменології та екзистенціалізму, але й глибокі релігійні аспекти, котрі пізніше дозволили говорити про «тейярдизм» як про варіант «нової» теології, здатної гармонійно вписатися в систему світу, який змінився, нові соціальні структури, а також у якісно новий рівень розвитку нового пізнання [7].

Розглядаючи кризу духу, П. Тейяр де Шарден, на думку Т. Сахарової, поза будь-яким сумнівом пов'язує його з кризою офіційної філософії католицької церкви — томізму [5]. П. Тейяр де Шарден, розглядаючи релігію й науку як дві взаємопов'язані сторони процесу пізнання, пропонує вирішити всі завдання, що постали перед теологією, зміцнивши ці дві все ще антагоністичні сили, поєднавши розум і містику. У концепції П. Тейяра де Шардена, на відміну від традиційного томізму, що поділив увесь світ на природний та надприродний, створений і творящий, світ розглядається «як єдиний феномен, як процес всеохоплюючих змін, у якому людина займає провідне місце» [5, с.179]. Якщо томізм підпорядковує науку, пануючи над нею, то тейярівська думка припускає автономію науки, але за умови її попереднього об'єднання з теологією. Прикладом може бути ідея еволюціонізму. Одухотворена і така, що вийшла з природничо-наукового знання, ідея еволюціонізму окреслила зміст концепції Бога як «точки Омеги» в концепції філософії життя П. Тейяра де Шардена. На його думку, до «точки Омеги» еволюційно прагне увесь світ.

Метою пропонованої статті є визначення місця філософської системи П. Тейяра де Шардена в еволюції концепцій філософії життя кінця XIX — початку XX століття, виокремлення її характерних рис та відмінностей від концепцій інших представників цього напрямку, а також від інших філософських традицій, які набули поширення в першій половині XX століття (феноменології, екзистенціалізму тощо).

Відомий палеонтолог, священник П. Тейяр де Шарден вніс у розуміння феномена філософії життя, на наш погляд, два важливих критерії. Перший — науковість, академічність, що визріла в ньому завдяки кропіткій праці, пов'язаній з палеонтологією, в якій він був видатним спеціалістом. Другий критерій — поетичність, міфологічність та метафоризація життя, що витікає з релігійних споглядань автора. Основна праця П. Тейяра де Шардена «Феномен людини» — це своєрідний гімн життя, пронизаний глибокими фундаментальними академічними дослідженнями, причому спрямований до людини. Учений у своїй концепції філософії життя довів до логічного завершення розпочате А. Бергсоном і підтримане Г. Зіммелем та О. Шпенглером. Після нього вже мало що можна було сказати про життя. Він підсумував, можна сказати — «закрив» «філософію життя» як напрямок західноєвропейської філософії. Після П. Тейяра де Шардена вже не було великих мислителів, які б розглядали у своїх концепціях феномен життя як безперервний потік. Філософія зайнялася вивченням нового простору — першооснов існування життя як людського існування.

Концепція філософії життя Г. Зіммеля та О. Шпенглера в цьому плані була містком до творчих пошуків, що здійснювались представниками феноменології, філософської антропології та екзистенціалізму. Саме П. Тейяр де Шарден, як і Г. Зіммель та О. Шпенглер, вказав на те, що дійсно життя є, воно існує у світі. Поряд з ним присутнє у світі життя людини, «феномен людини», як говорить сам П. Тейяр де Шарден. Міркуючи про *феномен* людини, він пише: «Це слово взяте не випадково. Обрав я його з трьох причин. По-перше, я цим стверджую, що

людина у природі є дійсний факт, до якого додаються (принаймні частково) вимоги та методи науки. По-друге, я даю зрозуміти, що з фактів, з якими має справу наше пізнання, жоден не є настільки незвичайним і настільки осяйним. І по-третє, я підкреслюю специфічний характер даної праці. Моя єдина мета, і в цьому моя істинна сила — це просто, як уже цієї, прагнення *побачити*, тобто розгорнути *однорідну і цілісну* перспективу нашого всезагального досвіду, поширеного на людину, показати ціле, що розгортається» [6, с.39].

П. Тейяр де Шарден у своїй концепції філософії життя послідовно проводить так званий космологічний антропоцентризм. Людина для нього є центром, навколо якого і в якому обертається всесвіт. Учений підносить людину в пізнавальний принцип космології, оскільки саме через людину, на його думку, слід пізнавати сутність космосу.

Аналізуючи концепції філософії життя А. Бергсона [1], Г. Зіммеля [2; 3], О. Шпенглера [8; 9] та ін., ми зустрічалися з багатьма спробами пояснити цілісність та багатоманітність життя. У Бергсона цілісність пояснювалася єдністю першооснови — свідомості, а багатоманітність виникала при підйомі життя проти матерії. У Зіммеля цілісність життя полягала в його існуванні, а багатоманітність — у культурах як формах життя. У Тейяр де Шардена власний підхід до цілісності та багатоманітності «*Універсуму*»: він не такий раціональний, у ньому більше науковості, предметності. Учений визначає: «Множинність, єдність, енергія — ось три сторони матерії» [6, с.44]. У цьому питанні П. Тейяр де Шарден, на відміну від своїх попередників, конкретніший і не такий багатослівний. Ми вже зазначали, що вчений відрізнявся насамперед науковістю, раціоналізмом, тим, проти чого було спрямовано «філософію життя» на світанку її становлення. Але не даремно П.Тейяр де Шарден був останнім великим ученим у цьому напрямку. Поміж його працею «Феномен людини» та працями А. Шопенгауера і С. К'єркегора пролягав період практично в сто років. Філософ, на відміну від зневірених у можливостях науки класиків «філософії життя», не лише був свідком революційних досягнень академічної науки початку ХХ століття, але й брав участь у цій революції, здійснив власний внесок в утвердження раціонального. Будучи впевненим у можливостях наукових методів, П.Тейяр де Шарден, як уже було зазначено, навіть спробував увести їх на рівноправних основах у релігію, тим самим реконструюючи та посилюючи можливості останньої. Саме ця спроба реорганізації основ християнської догматики налаштувала проти нього церкву, котра тривалий час не дозволяла видавати його праці і протистояла його поглядам. У цьому канонічна церква виявила неабияку послідовність. Спочатку така доля спіткала А. Бергсона, котрий власною концепцією філософії життя піддав великому сумніву факт Абсолюту, абсолютного начала у світі. Таких же репресій зазнав і П. Тейяр де Шарден, концепція філософії якого намагалася підсилити наукою релігійні положення, тим самим підриваючи непорушний авторитет останньої.

Але відмітимо, якщо на розвиток творчості А. Бергсона заборона церкви практично не вплинула, то П. Тейяр де Шарден як церковний служитель опинився значною мірою від неї залежним. Як вказує в автобіографії сам автор, він змушений був, головним чином, займатися палеонтологією, при цьому менше уваги приділяти власним філософським проектам.

П. Тейяр де Шарден, оспівуючи і певним чином міфологізуючи життя, не залишав чітких раціоналістичних позицій. А це і є парадокс: «філософія життя» як напрямок у західноєвропейській філософії, поставши проти догмату раціонального, оспівуючи ірраціональне, релятивізм, була завершена, так би мовити, підсумована людиною, внесок якої у зміцнення раціонального, особливо щодо досліджень *людського*, було визнано в усьому світі. 1929 року П. Тейяр де Шарден, разом з іншими ученими брав участь у розкопках поблизу Пекіна, де їм вдалося віднайти синантропа (*Homo erectus*), тим самим піднісши на ще вищий науковий рівень факт *еволюції* людини.

Безпосередня участь в обговоренні та доведенні факту еволюції людини стала основою формування концепції філософії життя ученого. У праці «Феномен людини» він пише: «Суть зміни, внесеної у наш досвід виникненням того, що ми надалі назвемо простором-часом, полягає в наступному: усе що в наших космологічних побудовах ми досі розглядали і трактували як точку, стає миттєвим відсіком безмежних часових волокон. Перед нашим

поглядом кожен елемент речей від сьогодні простирається назад (і прагне продовжуватися вперед) аж поки не зникне. Тож вся просторова неосяжність — це лише поперечний прошарок із часом t стовбура, коріння якого сягає безодні минулого, а гілки підіймаються кудись у майбутнє, яке здається на перший погляд безмежним. У цьому новому аспекті світ уявляється як маса, що перебуває в процесі перетворення» [6, с.48]. У наведеній цитаті П. Тейяра де Шардена ми зустрічаємо уже відоме, але в новій, раціональній формі. Учений розглядає ідеї А. Бергсона про «безперервний потік», про «життя, що підіймається», але він радикально змінив термінологію. Якщо Бергсон писав про це *здогадуючись*, відчуваючи на інтуїтивному рівні, і, відповідно, «потік життя» у Бергсона був виключно ірраціональним, непідвладним раціональному осмисленню, то в Тейяра де Шардена «безперервний потік» — це факт, тобто еволюція Універсуму. Для ученого він присутній, він є, його неможливо виміряти раціональними мірками, і відкритий він не лише для інтуїції, але й для інтелекту. У своїй концепції філософії життя П. Тейяр де Шарден припускає можливість пізнання цього потоку, що було явним нівеченням для будь-якого іншого представника «філософії життя». Але П. Тейяр де Шарден — особливий філософ. Він прийшов у філософію з академічної науки, сам брав участь у становленні науки, причому, науки про еволюцію людини. Тому те, що для філософії життя було нереальним, неможливим, для Тейяра де Шардена було допустимим, реальним.

Концепція філософії життя П. Тейяра де Шардена просякнута природничо-науковою термінологією та вірою в те, що Універсум можливо осягнути. Це раціональна філософія, хоча в її основі наявне коріння «філософії життя».

У концепції філософії життя П. Тейяра де Шардена «безперервний потік умовно поділяється на «переджиття», «життя» і «наджиття». Учений неодноразово підкреслює умовність подібного розподілу: «... у природі немає межі, що відмічає початок життя. Мінеральний світ та одухотворений світ — два антагоністичних створіння, якщо їх розглядати грубо, у їх крайніх формах, застосовуючи звичайний масштаб наших людських організмів. Але вони постають як єдина маса, що поступово розпливається, за умови, коли ми змусимо себе чи шляхом просторового аналізу, чи (що майже те ж саме) шляхом відсунення в часі застосувати масштаб мікроскопічного і ще нижче безкінечно малого» [6, с.71]. Для П. Тейяра де Шардена життя власне «починається з клітини». «Клітина — природна крупинка життя», — пише він [6, с.73]. «Якщо ми хочемо з'ясувати, у чому полягає специфіка ступеню життя, безсумнівно, слід спробувати зрозуміти клітину» [6, с.73]. У концепції філософії життя ученого клітина може бути зрозумілою лише тоді, «коли вона займе своє місце між майбутнім і минулим в лінії еволюції» [6, с.73]. Тейяр де Шарден змальовує еволюцію клітини як безперервний потік: етапи її формування і розвитку. Як і Бергсон, він пише про «підйом життя». Разом з іншими представниками «філософії життя» Тейяр де Шарден вважає, що «неможливо встановити порядок у цьому величезному та складному феномені, не проаналізувавши попередньо спроби, винайдені життям для проходження вперед, у кожному з його елементів і окремо» [6, 90]. Але на відміну від інших, у Тейяра де Шардена своє бачення таких способів: не ірраціональне, віддалене, інтуїтивне, а суто наукове, раціональне. Він виділяє такі форми руху життя: самовідтворення, розмноження, оновлення, парування, асоціація, спрямоване примноження. Він виділяє три способи дії життя: переповнення, винахідливість, байдужість до індивідів.

Аналізуючи форми руху життя, П. Тейяр де Шарден доходить висновку, що «фронт життя, який розпочинається, не є ні хаотичним, ні безперервним. Він виступає як сукупність фрагментів, що одночасно розходяться сходянками — класи, види, підвиди, сімейства, роди» [6, с.97]. Ідея розпаду життя на множинність при підйомі не нова. Першим на це прямо вказав А. Бергсон у «Творчій еволюції» [1]. Але П. Тейяр де Шарден не лише підкреслив її вади, але проаналізував її, спробував максимально повно висвітлити зміст *«розгалуження»* життя. Учений виділив три основних фактори, «що беруть участь у формуванні та зміцненні розгалуженої системи життя»: а) щеплення зростання, що породжує «філі»; б) розпускання (чи роз'єднання) зрілості, що періодично виробляє «мутовки»; в) дії відчуження, що з виду видаляють «черешки». У сукупності вказаних трьох факторів, за Тейяром де Шарденом,

«вимальовується і виділяється для науки розгалуження дерева життя» [6, с.104].

Що ж це за дерево життя, ґрунт для розуміння якого більше ста років створювала як «філософія життя», так і зорієнтована нею наука? Для вченого воно предметне. У цьому його відмінність від попередників, котрі категорично заперечували можливість пізнання життя як *речі*. Пригадаємо концепції філософії життя А. Бергсона, Г. Зіммеля та інших. У їх баченні опредметнене життя — уже не життя, це лише його фрагмент, *форма*. А. Бергсон навіть стверджував, що життя як ціле, розбите на фрагменти, але в сукупності знову те ж ціле не утворює [1]. Ціле в результаті зібрання фрагментів виявиться порушеним. Практично всі попередники П. Тейяра де Шардена уникали опредмечення життя. Це вже була школа — школа ірраціонального, невизначеного.

П. Тейяр де Шарден обрав власний шлях. Він опредметив усе те, що до нього було завуальоване в концепціях філософії життя. Це було і досягненням, і водночас — заключним акордом «філософії життя» як напрямку в західноєвропейській філософії. Опредмечений феномен життя насправді виявився не таким привабливим та багатообіцяючим. Те, як його уявляли представники «філософії життя», було цікавим, по-своєму оригінальним, але вже не актуальним. На той час уже були опубліковані фундаментальні дослідження К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера та інших філософів, котрі відкрили у феномені життя новий простір для дослідження.

Безумовна заслуга П. Тейяра де Шардена полягає в тому, що він зміг показати життя як річ, виставити його на розгляд, зробити доступним для аналізу представників природничих дисциплін. П. Тейяр де Шарден втілює у феномені життя як *речі* практично все сказане до нього у «філософії життя». І це сказане перестало бути таємницею, завуальованою в розлогіх філософських роздумах класиків зазначеного напрямку у філософії. Одночасно, Тейяр де Шарден не зміг оцінити і зрозуміти те головне і могутнє, що приховувалось у філософії екзистенціалізму та феноменології. Він не зрозумів грандіозності та масштабності тих відкриттів, що були здійснені у концепціях філософії життя К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера та інших філософів, котрі побачили у житті не просто «безперервний потік» чи еволюцію. Вони виявили існування двох практично рівнозначних просторів: життя і «людського».

Безумовно, з позиції Універсуму, Світобудови, це є цілим, неподільним — це є еволюцією матерії. І з такої точки зору П. Тейяр де Шарден мав рацію. Але конкретизуючи своє «дерево життя», виділяючи в ньому основні риси, філософ пройшов повз те, що відкрилося для К. Ясперса, Е. Гуссерля та М. Хайдеггера. Він не побачив самостійності людського буття, його самодостатності на фоні самодостатності життя. У нього людина розвивається в потоці життя. «Диференціація нервової речовини», за Тейяром де Шарденом, «надає еволюції спрямованості (*sens*)» [6, с.122].

П. Тейяр де Шарден говорить про «підйом свідомості». У «Феномені людини» ми читаємо: «Через стрибок розуму, природу і механізм котрого ми щойно аналізували в мислячій часточці, життя продовжує певним чином поширюватись, ніби нічого й не сталося» [6, с.143]. І далі: «Гомінізація, якщо хочете, насамперед — індивідуальний моментальний стрибок від інстинкту до думки» [6, с.147]. Усе це, безумовно, правильно. Це навіть більше, ніж «культура як форма життя» у концепції філософії життя Г. Зіммеля. Але П. Тейяр де Шарден так і не зміг переступити через ідею «безперервного потоку», потоку життя. У нього людина народжується і розвивається в *потоці* життя, спрямовуючи його (життя). У нього, нехай навіть на більш якісному рівні, людина *присутня* у житті. Вона не самостійна і виступає лише етапом його розвитку. «Думка стає багатоманітною, щоб завоювати увесь заселений простір понад будь-якою іншою формою життя» — пише П. Тейяр де Шарден. [6, с.155]. В іншому місці він повідомляє: «Ми бачили, що із суто зображальної точки зору, людина за своїм походженням є звичайним променем серед багатьох інших, що утворюють одночасно анатомічне та психічне віяло життя» [6, с.231]. Людина розвивається у житті, переводить життя у наджиття, скеровує його до точки Омеги. Але, все-таки, вона залишається лише етапом у житті, сходинкою, нехай важливою, але все-таки складовою.

Концепція П. Тейяра де Шардена акумулювала в собі усе найкраще з «філософії життя». У ній більш виразно виступає все те, що є характерним для цього напрямку філософії: бажання *із* життя, чи *на* основі життя, дослідити *людське*. Услід за Г. Зіммелем, О. Шпенглером філософ багато уваги приділяє вивченню людини. Навіть більше, у своїй основній праці «Феномен людини» він оспівує людину: «Починаючи із сходинки мислення, завдяки дивовижним можливостям «штучного», яке, відділяючи знаряддя від органу, дозволяє одній і тій же істоті посилювати та безкінечно урізноманітнювати форми своїх дій, нічого не втрачаючи у своїй свободі, завдячуючи, разом з тим, чудодійній здатності думки наблизити і комбінувати в одному й тому ж свідомому зусиллі усі людські часточки, ми вступили в абсолютно нову область еволюції» [6, с.224].

Пріоритет дослідження *людського* характерний для останнього етапу розвитку «філософії життя». І подібний акцент не випадковий — він характерний для всієї західноєвропейської науки початку ХХ століття. Інша справа, виходячи з якої основи треба підходити до вивчення *людського*. «Філософія життя» у працях своїх найяскравіших представників у період 20-40-х років ХХ ст. розглядала *людське*, виходячи з уже характерного для неї розуміння життя як безперервного потоку. Людина і все, пов'язане з нею, розглядалася у безперервному цьому житті. Відрізнялася тільки, залежно від авторів та їх концепцій, її роль, функції та можливості у даному потоці. У філософії Тейяра де Шардена вже не просто безлика, абстрактна свідомість зайняла визначаючу роль у потоці життя, але й сама людина. П. Тейяр де Шарден вперше вказав на значимість феномена людини в потоці життя, на його визначаючу роль в еволюції життя. У нього людина — це істота, яка *відділяється* з природи. При цьому відділення розглядається еволюційно в абсолютних часових характеристиках, що дозволяє говорити про те, що це відділення обов'язково має привести до відокремлення людини від природи, матеріального світу і створення людського суспільства, котре стане проявом абсолютного духу, «Омеги», позбавленої своєї матеріальної матриці. І в цьому погляди П. Тейяра де Шардена були більш сучасні, ніж висновки А. Бергсона про «центр утворення як безперервного потоку», про «культуру як форму життя» у концепції Г.Зіммеля, про «організм» у концепції О.Шпенглера та ін. П. Тейяр де Шарден, не виділяючи людину з потоку життя, тим не менше відвів їй головну, визначальну роль у своїй філософській системі. У його концепції людина присутня в житті. Але така присутність — визначаюча, важлива і необхідна для самого життя.

В.Іванов виділяє у творчості П.Тейяра де Шардена цілий ряд конкретних ідей світоглядного порядку [4]:

– ідею про те, що сутність людини генетично пов'язана і зумовлена не лише безпосередньо попередньою гілкою біоеволюції, але й усією структурою матеріального світу, природи. Це означає утвердження універсальності людського буття;

– ідею ноосфери, котра виступає нічим іншим, як визначенням місця людської свідомості у загальній субординації форм руху матерії;

– положення про те, що в акті виникнення людини головний зміст полягає у переході «виняткового у всезагальне». Це означає всезагальний родовий характер людського буття щодо всього суцього, у тому числі і стосовно проблеми власного начала.

Таким чином, концепція філософії життя П. Тейяра де Шардена стала, свого роду, заключною у цілій серії робіт, які життя, або «центр створення», представляли як «безперервний потік». Розвиваючи цю ідею, запропоновану у концепції життя А. Бергсона, П. Тейяр де Шарден спробував розглянути її не лише з точки зору неklasичної філософії, не лише крізь релігійний світогляд, але й використовуючи раціональні методи дослідження. Пропонуючи поєднати науку і релігію, що привело до формування «тейярдизму» — напрямку у католицькій релігійній думці, — учений виявився вірним собі і в побудові концепції філософії життя. У ній він спробував поєднати ірраціональні методи дослідження з раціональними. Безумовно, цей симбіоз привів до певних досягнень — до виявлення самодостатності існування «людського».

Література

1. *Бергсон А.* Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. — Мн., 1999.
2. *Зиммель Георг.* Избранное. Том 1. Философия культуры. — М., 1996.
3. *Зиммель Георг.* Избранное. Том 2. Созерцание жизни. — М., 1996.
4. *Иванов В.П.* Философско-мировоззренческий анализ человеческой деятельности: Дис... докт. филос. н. — Киев, 1977.
5. *Сахарова Т.А.* От философии существования к структурализму. — М., 1974.
6. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. — М., 1987.
7. *Тейяр де Шарден П.* Божественная среда. — М., 1992.
8. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность / Пер. с нем. Н. Ф. Гарелин. — Мн., 1998.
9. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.2. Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. С.Э.Борич. — Мн., 1999.

Надійшла до редакції 15.03.2006 р.